

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rediscovering architecture : Paestum in eighteenth-century architectural experience and theory

Jong, S.D. de

Citation

Jong, S. D. de. (2010, December 21). *Rediscovering architecture : Paestum in eighteenth-century architectural experience and theory*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16266>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16266>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

De herontdekking van de architectuur:

Paestum in achttiende-eeuwse architectuurervaring en -theorie

De herontdekking van de Grieks-Dorische tempels in Paestum in het midden van de achttiende eeuw veroorzaakte een opschudding in het denken over architectuur en haalde de bestaande ideeën over klassieke architectuur overhoop. Paestum fascineerde kunstenaars, schrijvers, architecten en toeristen, die de tempels vastlegden in tekeningen, gravures, teksten en publicaties. Deze fascinatie was echter niet eenduidig; tegengestelde en paradoxale ideeën overheersten. Het reizen naar de site bood een spannend avontuur, een uitgestrekt landschap, en drie merkwaardige gebouwen. De tempels waren zo anders dan de Romeinse klassieke architectuur waarmee de reizigers bekend waren door publicaties en andere sites, dat de confrontatie met deze overblijfselen vele vragen oproepen en maakte dat Paestum onderwerp werd van felle debatten. Deze gingen door tot in de negentiende eeuw. Het heeft ervoor gezorgd dat Paestum zowel voor de hoeveelheid en de diversiteit van de reacties uniek is, ook in vergelijking met andere antieke sites in Sicilië, Griekenland of Rome. Daarnaast is het uitzonderlijk vanwege de centrale rol in de verschillende onderwerpen die de debatten over architectuur bepaalden in de tweede helft van de achttiende eeuw.

De drie tempels, in de achttiende eeuw bekend als de 'Basilica' (ca. 570-520 v. Chr.), de tempel van Ceres (520 v. Chr.) en de tempel van Neptunus (460 v. Chr.) (nu respectievelijk bekend als de tempel van Hera I, van Athena en van Hera II) werden niet van meet af aan gezien als Griekse architectuur. Reizigers zagen er ook Etruskische, Romeinse en zelfs Egyptische elementen in. De oorsprong van de tempels bleef dan ook een constant thema in de debatten. De reacties laten verschillende aspecten zien die een enorme indruk maakten, zoals de reis erheen, de ligging van de site, het idee iets onbekends waar te nemen, de goed geconserveerde tempels, de vreemdheid van de proporties en het bouw materiaal. Reizigers maakten opmetingen, tekenden en noteerden hun reacties, die bij thuiskomst vaak gepubliceerd of verspreid werden. De eerste monografische publicatie over de site verscheen in 1764, in 1799 waren er acht rijk geïllustreerde monografieën in folioformaat gepubliceerd, in Parijs, Londen, Rome en Napels. In enkele decennia had zich een belangrijke verandering in denken voltrokken: van de eerste voorzichtige en onzekere expedities tot een algemene en sterke consensus over de waarde van tempels. Deze verandering is het algemene onderwerp van dit proefschrift.

In het proefschrift wordt de sleutelrol van Paestum gereconstrueerd in de debatten over architectuur, haar geschiedschrijving en esthetica in de periode 1750-1800. Vanaf de eerste jaren van de herontdekking stond Paestum in het centrum van de debatten, en dat gedurende vijftig jaar, met nog een opleving rond 1830 toen de Franse architect Henri Labrouste voor opschudding zorgde met zijn

ideeën over de tempels. Het proefschrift laat zien dat de rol van Paestum in de verschillende onderwerpen van de debatten eminent en vaak cruciaal was. Deze debatten werden vooral in Frankrijk, Engeland en Italië gehouden, en meer specifiek in Londen, Rome en Parijs. Ze gingen over het sublieme en het schilderachtige, over primitivisme en de oorsprong van de architectuur, over veranderende ideeën over culturele betekenis en de impact van gebouwen op de beschouwer, en over klassieke architectuur en haar rol als model en in de historiografie. De boekwerken die over deze thema's verschenen werden met name gepubliceerd in Frankrijk, Engeland en Italië.

De interactie tussen Paestum en architectuurtheorie, of het denken over architectuur, is door het proefschrift verweven. Aan de hand van de site konden belangrijke vragen worden gesteld, debatten werden in of aan de hand van de tempels getest, en tegelijkertijd riep Paestum vragen op en er ontstonden kwesties en controverses die vervolgens hun plaats kregen in de debatten. Om dit te reconstrueren is de architectuurervaring als sleutel gebruikt. De architectuurervaring en de indruk van een gebouw op de beschouwer kreeg in de achttiende eeuw een centrale plaats in de architectuurtheorie. Enkel aan de hand van de ervaringen ter plekke kan de verandering in de ideeën over klassieke architectuur die in de achttiende eeuw plaatsvond worden begrepen. De hypothese van het proefschrift is dat de ervaring van Paestum niet veranderde door een verandering in het denken over architectuur, maar door het denken over architectuur dat evolueerde met en op basis van de ervaring *in situ*. Nergens anders was die interactie zo gevarieerd, intens en geconcentreerd.

In het proefschrift laten drie delen, en zes hoofdstukken, de diversiteit van de ervaringen zien. Het eerste deel, 'Esthetische ervaringen', analyseert de pogingen ingegeven door esthetische theorieën om de site te begrijpen en te interpreteren, aan de hand van twee belangrijke esthetische concepten in de achttiende eeuw: het sublieme en het schilderachtige. Het tweede deel, 'Ervaringen van beweging', onderzoekt hoe de tempels werden waargenomen en welke representaties hier het gevolg van waren. Dit deel analyseert de verslagen van de bezoekers verder en hun onderzoekingen, waarbij ze het interieur van de tempels betreden en sequenties volgen die werden verspreid in gravures, schilderijen en teksten. Het derde deel, 'Contextualiseren van ervaringen', concentreert zich op het denken over het verleden en het begin van het schrijven van de geschiedenis van de Dorische architectuur. Het onderzoekt hoe deze observaties en representaties leidden tot een herdenken van de geschiedenis van de architectuur en van klassieke architectuur als ontwerpmodel. In deze drie delen evolueert het boek dus van ervaring, via representatie naar historiografie. Het doel was vijftig jaar van interactie tussen theorie en ervaring te analyseren, waarbij geleidelijkaan de sleutelrol van Paestum naar voren komt, op drie niveaus: ervaring, representatie en het schrijven van architectuurgeschiedenis.

Als bronnen zijn gepubliceerde en ongepubliceerde werken gebruikt, en zowel tekst als beeld: reisdagboeken, correspondentie, schetsen en tekeningen, schilderijen, modellen, gravures, en publicaties zoals reisverslagen, archeologische verslagen, architectuurtraktaten en gedichten. Deze werden gecreëerd door architecten, kunstenaars, schrijvers en dichters. Deze bronnen hebben ofwel Paestum als onderwerp of de verschillende thema's die aan de basis stonden van de zes hoofdstukken. Ze zijn op drie manieren geanalyseerd: ten eerste zijn terugkerende of prominente thema's

geïdentificeerd en hun ontwikkeling onderzocht in het corpus aan bronnen, ten tweede is de rol van meer algemene debatten, thema's en kwesties in het achttiende-eeuwse denken over architectuur geanalyseerd, en ten derde is de manier waarop de reacties op Paestum de belangrijkste debatten illustreerden of er een bijdrage aan leverden gereconstrueerd. De complexiteit van de analyses en representaties in het proefschrift wordt zo getoond door de rijkdom aan bronnen.

Omdat in bestaande studies vrijwel alleen de impact van Paestum op de architectuur in gebouwen is onderzocht, waarbij een rechte lijn wordt getrokken van de herontdekking van de site tot de toepassing van een zogenaamde Paestum-orde in de architectuur, is de diversiteit aan ervaringen in Paestum over het hoofd gezien, en vervolgens ook de impact op architectuurkwesties die verder gaan dan puur ontwerp of vorm. Ook zijn belangrijke thema's in achttiende-eeuwse theorieën en hun relatie tot de architectuur nog niet verder diepgaand onderzocht, zoals dat geldt voor het sublieme, het schilderachtige en het primitivisme, omdat de geschiedenis van de achttiende-eeuwse architectuur nog steeds voornamelijk de studie van gebouwen en architecten tot onderwerp heeft. Paestums centrale rol in het architectuurdebat is daarbij nog niet eerder onderzocht. Daarnaast biedt dit proefschrift voor de eerste maal inzicht in de architectuurervaring van een site, gezien vanuit het gezichtspunt van de impact op het architectuurdebat. Ten slotte is voor het eerst het onderwerp van de architectuurervaring in een historische context onderzocht; vanuit een specifieke casus is de interactie tussen een diversiteit aan ervaringen en theorieën aangetoond.

De uitkomsten van het onderzoek voor dit proefschrift laten zien dat de complexe fascinatie voor Paestum paradoxaal is, en dat dit ook inzicht geeft in het achttiende-eeuwse denken over architectuur. In de verschillende hoofdstukken komen deze paradoxen tot uitdrukking, van de eerste overweldigende indrukken van de site tot de meer wetenschappelijke transformatie van Paestum in de architectonische handboeken. Steeds komt de confrontatie tussen verwachting en ervaring, tussen theorie en praktijk en tussen ideeën en ondervinding aan de orde.

Het eerste hoofdstuk laat zien hoe het sublieme, neergelegd in de theorieën van onder andere Longinus, Boileau en Burke, werd gebruikt om woorden te vinden voor de overweldigende en tegenstrijdige ervaringen in Paestum. Het hoofdstuk bespreekt de verschillende sublieme theorieën, de relatie tussen het sublieme en de architectuur in het theoretisch discours en in de ervaring van de architectuur, en ten slotte de ervaringen in Paestum en de rol van het sublieme daarin. Het sublieme in al zijn verschillende gradaties vond zijn weg in de tekstuele en visuele reacties op de site, van architecten als Tatham, Moreau en Vaudoyer of een schilder als Turner. Het laat tevens zien hoe het sublieme in de architectuur niet in een tweedimensionaal ontwerp op papier gelegen is, zoals in de tekeningen van Boullée, maar in een driedimensionale complexe ervaring van architectuur. Het sublieme brak met de klassieke regels van schoonheid, terwijl het in Paestum, paradoxaal genoeg, werd toegepast op klassieke architectuur. En dit gebeurde juist om onder woorden te brengen hoe de tempels afweken van klassieke idealen van schoonheid, harmonie en proportie en recht te doen aan de ervaring van ruimte in de tempels, waaraan in de Vitruviaanse architectuurtheorie geen aandacht wordt gegeven. Het tweede hoofdstuk concentreert zich op het andere belangrijke achttiende-eeuwse

esthetische concept, het schilderachtige. Het ontvouwt de theorieën over het schilderachtige, waarbij landschap en architectuur als een schilderij worden aanschouwd, en dus ingekaderd worden van een afstand. Vervolgens doet het ook de relatie tussen architectuur en het schilderachtige uit de doeken, waarbij beweging een cruciaal element was, zoals de ideeën van architecten als Adam, Le Roy en Soufflot laten zien. Voor deze twee vormen van het schilderachtige, enerzijds het inkaderen en anderzijds de beweging, wordt daarna gekeken of ze in de verslagen van Paestum te vinden zijn. Zo werden in het eerste geval de tempels van een afstand bekeken en gewaardeerd, zoals tijdens de reis van Richard Payne Knight gebeurde, maar de ruïnes werden op die manier slechts een element in het landschap, zoals *follies* in een tuin. De specificiteit van de site en van de tempels, die zo van belang was en benadrukt werd in het sublieme, ging hierdoor verloren. Terwijl het sublieme woorden bood voor alle aspecten die de ervaring van het bezoek van Paestum bepaalden, van de ontberingen tijdens de reis tot de gevoelens die ter plekke opkwamen, kon het schilderachtige slechts een aangenaam schilderij bieden met ruïnes in een landschap. Het sublieme was dus meer geschikt om een complexe site als Paestum te karakteriseren. Het schilderachtige was nuttig voor andere aspecten: omdat beweging ook een aspect van het schilderachtige is, articuleert het naar een belangrijk element in de Paestum-ervaring dat veel reizigers gebruikten, zonder dit echter aan het schilderachtige te koppelen: de ervaring van beweging om architectuur te begrijpen.

De beweging van de beschouwer was cruciaal in het onderzoeken en begrijpen van de tempels, zoals het tweede deel van het boek laat zien. Het derde hoofdstuk gaat in op hoe de beschouwers de tempels betreden en door de architectuur te relateren aan hun eigen lichaam, door ruimte, massa, last en steun, openheid en geslotenheid, schaal en de situering met alle zintuigen te analyseren, komen tot een begrip van de architectuur. In tegenstelling tot de fictieve ruïne-ervaringen van bijvoorbeeld Diderot of Soane laten de reële Paestum-ervaringen van Goethe of Shelley zien dat de ruimtelijkheid van de architectuur zo voelbaar werd door en in het eigen lichaam, bewegend door de tempels. Het vierde hoofdstuk onderzoekt hoe de bewegingen naar de site toe, en de verschillende gezichtspunten die de bezoekers innamen in het bekijken en vastleggen van de tempels bepaald werden door de publicaties en beelden die over Paestum verschenen, zoals de schilderijen van Joli en de foliomonografieën van Dumont, Major of Paoli. Het hoofdstuk toont hoe bezoekers opeenvolgingen van ervaringen hadden die in verband kunnen worden gebracht met theatraliteit in de verschillende stappen van de observatie. Het laat ook zien hoe Piranesi deze sequentiële observatie losliet en door de tempels heen wandelde als door de bomen in een bos, vastgelegd in de indrukwekkende gravures die hij publiceerde. Vanaf dit hoofdstuk gaat het boek van meer persoonlijke ervaringen in de eerste drie hoofdstukken naar de grootse verspreiding van informatie over de site in publicaties, schilderijen en gravures die de laatste drie hoofdstukken bepalen.

De steeds toenemende kennis over de site, het gevolg van deze verspreiding van informatie, resulteerde ook in paradoxale uitkomsten, zoals het vijfde hoofdstuk belicht. Waar primitivistische theorieën werden geconfronteerd met de realiteit van de oudste architectuur, in Paestum, leverde dit spanningen op. In tegenstelling tot de vooraf gevormde ideeën bleek deze architectuur niet geschikt als ontwerpmodel. De geschriften van onder anderen Laugier, Chambers, Piranesi, Winckelmann, Paoli,

Quatremère de Quincy en Labrouste zijn onderzocht op ideeën ten aanzien van het primitivisme en van de oorsprong van de architectuur en de rol van Paestum in deze theorieën. Zo kon het paradoxale van primitivisme worden aangetoond, als geschiedenisopvatting en als ontwerptheorie. Omdat de primitivisten de terugkeer naar de oudste oorsprong voorstaan en zo het belang van latere ontwikkelingen ontkennen, is er geen ruimte voor inventie. Waar de eerste oorsprong van de architectuur als etiologie wordt ingezet, is er een andere definitie van geschiedenis aan de orde; niet die van het oudste verleden, maar die van een ontwikkeling in een periode, van begin tot nu. Het achttiende-eeuwse primitivisme is dus gebaseerd op een dubbele, maar tegenstrijdige opvatting over de geschiedenis. Tegelijkertijd zien we dat Paestum ook een andere belangrijke rol heeft in het achttiende-eeuwse debat over primitivisme en de oorsprong van de architectuur. Piranesi, Paoli en Labrouste toonden aan de hand van hun ideeën over de site aan dat primitieve vormen ook losgezien kunnen worden van de oorsprong, en een esthetische keuze kunnen zijn die afhankelijk is van lokale omstandigheden, in welk geval er wel plaats is voor inventie. Waar het vijfde hoofdstuk zo ook de moeilijkheid van Paestum als ontwerpmodel belicht, concentreert het zesde hoofdstuk zich op hoe architecten rond 1800 toch poogden de tempels in publicaties als model te presenteren, en als onderdeel van een historische ontwikkeling. Aan de hand van de geschriften van Pâris, Delagardette, Le Roy, Wilkins, Rondelet en Durand wordt de geleidelijke reductie van Paestum op papier tot één onderdeel getoond, tot een orde, proporties of tektonische aspecten, of gepresenteerd als een deel van een algemene ontwikkeling in de geschiedenis van de klassieke of Griekse architectuur. In deze publicaties bleef weinig over van Paestum, en vooral niets van de ervaring *in situ*.

De ervaring, zo belangrijk in het achttiende-eeuwse denken over architectuur, maakt het belang van Paestum in de debatten duidelijk. Het zorgde ervoor dat architecten konden breken met de classicistische, of Vitruviaanse manier van het analyseren van gebouwen. Deze verandering in denken, waarbij andere elementen op de voorgrond traden en centraal kwamen te staan, zoals het sublieme, het schilderachtige, de oorsprong van de architectuur, de culturele betekenis van gebouwen en haar plaats in de geschiedenis, voltrok zich bij uitstek in Paestum. Zij voltrok zich in en door de ervaring van de architectuur, die niet alleen bestond uit het aanschouwen van een gebouw, maar ook het reizen erheen omvatte, en de situering van de tempels, het weer, of de stand van de zon, het onderzoeken van de ruimtelijkheid, de verschillende gezichtspunten en het inzetten van alle zintuigen in deze observaties. Zo kreeg Paestum een sleutelrol in het achttiende-eeuwse architectuurdebat.

Tegelijkertijd maakt het veel duidelijk over de achttiende eeuw, waarin opvattingen over geschiedenis en wetenschap fundamenteel veranderden. Voor beide ontwikkelingen fungeerde Paestum als focus en laboratorium. Zo leidde de herontdekking van Paestum in de achttiende eeuw tot een herontdekking van de architectuur.